

УДК 330.341.2: 338.43.01

Лопатинський Ю. М.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

БАЗИС ІНСТИТУЦІЙНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ АГРАРНОГО СЕКТОРА

Розглянуто теоретико-методологічні засади сучасних процесів української аграрної трансформації. Досліджено сутність і структуру аграрних інституцій. Окреслені перспективи інституційного розвитку аграрного сектора.

Ключові слова: інституціоналізм, інституції, інституційна система, аграрний сектор, трансформація.

Постановка проблеми. Трансформування аграрного сектора України відбувається у різносторонніх напрямках, що визначається багатогранністю його складових з урахуванням вектора розвитку національної економіки в цілому. Широкий спектр реформаційних процесів пояснює необхідність визначення методологічного базису вітчизняного аграрного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ринковій трансформації національного аграрного сектора та його складових присвячено праці В. Андрійчука, О. Бородіної, П. Гайдуцького, В. Галанця, О. Гудзинського, Ю. Лупенка, В. Мель-Веселяка, О. Могильного, О. Онищенко, Т. Осташко, Б. Пасхавера, І. Прокопи, П. Саблука, В. Трегобчука, О. Шубравської, В. Юрчишина та багатьох інших.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незавершеність аграрних трансформацій вимагає подальших досліджень у цьому напрямі.

Мета статті. Метою дослідження є розгляд сучасних процесів вітчизняної аграрної трансформації з метою окреслення перспективи інституційного розвитку аграрного сектора.

Виклад основного матеріалу. Дослідження перспектив розвитку вітчизняного аграрного сектора повинно відбуватися з урахування його специфіки, до якої необхідно віднести:

- значний рівень конкуренції у секторі (коли безліч виробників продають стандартизовану продукцію) на фоні значно нижчого його рівня у галузях-контрагентах, в умовах недостатності державних сільськогосподарських програм;
- неможливість широкого використання в якості об'єкта вільної купівлі-продажу землі як основного засобу сільськогосподарського виробництва, необхідність державного регулювання та встановлення обмежень цього процесу;
- тривалість періоду та складність формування ринку землі в умовах вітчизняної економіки;
- значний вплив глобалізації аграрних ринків;
- наявність тривалих традицій та елементів консерватизму поведінки селян;
- яскраво виражена сезонність виробництва (особливо в рослинництві); велика тривалість операційного циклу, вагомі авансові витрати коштів і значне незавершене виробництво.

До інших особливостей галузі сільськогосподарського виробництва відноситься, як відомо, поєднання економічних і біологічних процесів, пов'язаних із фізіологічними та біологічними властивостями живих організмів тварин і рослин, значною залежністю від природно-кліматичних умов. Обмежуючим фактором аграрного розвитку є також нестабільність його функціонування та наявність значного ризику, що робить сільське господарство відносно неконкурентоспроможним щодо інших секторів національної економіки й формує специфічний господарський уклад галу-

зі, трансформація якого не може здійснюватися швидкими темпами. Досвід розвинутих країн із ринковою економікою засвідчує також значну роль державного регулювання у функціонуванні аграрної сфери.

Широта предмета дослідження зумовлює методологічну потребу у використанні системного підходу з доповнюючими компонентами (структурно-функціонального аналізу, синергетики, еволюційної економіки) у рамках загальної методології інституціоналізму.

Формування сучасної економічної думки відбувається під впливом багатьох наук: історії, філософії, соціології, права, політології, психології та ін. Наявність схожого предмета дослідження у різних суспільних науках дозволила Й. Шумпетеру підкреслювати необхідність синтезу окремих наук, що вивчають суспільство (перш за все – економіки, соціології, політології та історії), пропонувати докласти зусиль до створення універсальної суспільної науки. Необхідність формування особливої суспільної науки – праксеології, логічної теорії раціональних дій розглядалася багатьма вченими, зокрема – пов'язується з ім'ям українського вченого Є. Слуцького, а також Л. Мізеса, Т. Котарбінського та ін.

Поєднання методології різних суспільних наук найбільш характерне для концепцій інституціоналізму, де аналізується поведінка людини, яка перебуває в певному суспільному середовищі. Інституціоналізм сформувався як системна доктрина, що ґрунтується на міждисциплінарних підходах.

До основних категорій та елементів інституціоналізму, як відомо, належать: інституційне середовище та інституції; норми і правила; права власності; економічні агенти та їх поведінка; обмежена раціональність; асиметричність інформації; виконання угод і контактів; договірні умови; трансакції та трансакційні витрати; довіра; опортуністична поведінка; суспільний вибір; економіка права; економічна історія та еволюційність та ін. Обґрунтованим виглядає використання у вітчизняній науці саме терміну інституція, а не інститут (див., наприклад, [1]).

В інституціоналізмі на заміну «економічної людини» із класичної теорії (абстрактної моделі людини «*homo oeconomicus*») пропонується категорія людини «соціальної», яка перебуває в центрі сукупності відносин, тобто людина вивчається не ізольовано, а в залежності від зовнішнього середовища, у конкретній ситуації. У цьому контексті інституції розглядаються (Д. Норт) як створювані людьми рамки поведінки, що структурують політичні, економічні й соціальні взаємодії [2, р. 97].

Сучасний інституціоналізм можна визначити як напрям економічної думки, який вивчає й описує механізми регулювання, впорядкування суспільного життя, діяльності та поведінки людей з урахуванням сукупності прийнятих соціальних норм, звичаїв, зразків поведінки (інституцій); до-

сліджує форми організацій (підприємств) та інституційну структуру підприємництва, контрактні угоди й ін.

Основною концепцією інституціоналізму є розгляд економічних факторів у залежності від середовища, в якому вони функціонують. Це середовище утворюється з інституцій у широкому розумінні, тобто із сукупності формальних або неформальних норм чи установок, яких дотримуються суб'єкти якого-небудь співтовариства. Також до інституцій належать сукупність управлінських структур, адміністративних чи громадянських організацій, які сприяють формуванню структури цього середовища. Інституціоналізм враховує одночасно й еволюцію інституцій, що змінює умови економічного життя, і вплив економічного життя на самі ці інституції. Актуальним є створення ефективних інституцій, зміна інституційної структури, у тому числі й побудованих за роки незалежності квазіринкових елементів.

Об'єктивна обґрунтованість використання принципів інституціоналізму стосовно аграрного сектора базується на векторі суспільного розвитку у контексті загальної його стратегії з урахуванням сукупності умов. Труднощі процесу аграрної трансформації у країні зумовлені спробами застосування радикальних методів до консервативної за сутністю та природою інституції – села та його соціально-економічного укладу. Інституціональній теорії властивий еволюційний принцип, що краще враховує особливості інерційного аграрного сектора.

Отже, саме складові інституціоналізму, теорія та практика становлення в аграрному секторі формальних і неформальних інституцій ринку потребують поглибленого дослідження, що дозволить сформувати методологічні принципи та стратегію подальшої інституційної трансформації та розвитку аграрного сектора національної економіки. Система аграрних інституцій, її функціональне наповнення, внутрішні взаємодії та зв'язки із зовнішнім середовищем у сукупності формують структурний елемент національної економіки.

Становлення та розвиток суспільств, окремих їхніх складових нерозривно пов'язано з поняттям інституцій як базових елементів та основних «регуляторів» будь-якого соціуму. У процесі реформування суспільних відносин командно-адміністративної системи в ринкову в Україні відбулося формування нових інституцій ринкового типу. Можна стверджувати, що важливе значення це має для аграрного сектора національної економіки з урахуванням його інституційних особливостей. Саме тут спостерігається уповільнене (порівняно з іншими видами економічної діяльності) формування ринкових інституцій: як формальних, так, особливо, й неформальних.

Узагальнюючи попередні визначення та підходи, зазначимо, що інституції в широкому розумінні – це формальні та неформальні норми й правила, що є умовами та передумовами процесу прийняття рішень. Інституції створюють певне середовище, яке прямо чи опосередковано впливає на поведінку економічних агентів. Разом із тим, інституції не примушують суб'єктів діяти у певний спосіб, але роблять іншу поведінку невідповідною. Дотримуємося позиції, що при цьому інституції виконують функцію механізму регулювання. Однак ця функція ширша від економічного механізму, оскільки охоплює не тільки економічні, а й соціальні, психологічні, ментальні, культурні, історичні та інші аспекти.

Система інституцій має багаторівневий характер, охоплюючи інституційне середовище та інституційні угоди, а також інституційні сектори та інституційні одиниці. Разом із тим потрібно розрізняти інституції й організації, хоча в інституціоналізмі розглядаються як одні, так і інші. За трактуванням Д. Норта, якщо інституції – «правила гри», то організації є «гравцями», які являють собою групи індивідумів, залучених до цільової діяльності. Обмеження, що накладаються інституційною структурою (разом з іншими обмеженнями), визначають безліч можливостей і відповідно типів організацій, які можуть бути створені [3, с. 7].

Складність трансформаційних процесів полягає в тому, що у транзитивній економіці ринкові інституції не задані історично. Ринкові трансформації зумовили посилену увагу до формування інституцій у перехідних економічних системах (інституціоналізації), що визначає актуальність дослідження цього процесу на принципах системного аналізу.

Інституціоналізація (інституалізація, інституціогенез) національної економіки й аграрного сектора (як її складової) може бути охарактеризована як процес становлення та функціонування мережі суспільних інституцій, функціями яких є структурування взаємовідносин між економічними суб'єктами, узгодження їхніх інтересів, а також обмеження, що формують мотиваційні та поведінкові механізми.

Для характеристики сукупності інституцій у економічній літературі використовуються різні інституціональні терміни: система, матриця, поле. По суті, Д. Норт використовує ці терміни як синоніми [див. 4], як такі, що характеризують як сукупність інституцій та інституційних умов (які формують інституційне середовище), так і рамки функціонування економіки й суспільства. Для прикладу, С. Кірдіна [5] оперує категорією «інституційна матриця», проте у вітчизняній науці цей термін не «прижився», тож використовуватимемо поняття інституційної системи.

Інституційна система складається з павутиння взаємозалежних інституцій і зумовлених ними політичних і економічних організацій, які характеризуються масовано наростаючою віддачею [2, р. 109]. Водночас, враховуючи аграрну специфіку, доцільно, на нашу думку, введення в науковий категорійний апарат поняття «інституційна аграрна система», яка може бути визначена нами як сукупність інституцій та організаційних інститутів, які забезпечують і регламентують функціонування аграрного сектора та його структурних складових з урахуванням їхньої специфіки, а також сприяють трансформації сектора у напрямку зростання його ефективності. Інституційна аграрна система, з одного боку, має внутрішнє наповнення; з іншого – визначає, окреслює зовнішні рамки щодо функціонування аграрного сектора. Інституційну аграрну систему структурно формують: 1) інституції у широкому розумінні; 2) сукупність аграрних відносин; 3) організації та структурні інституції; 4) система зв'язків і взаємодій із зовнішнім (стосовно до аграрного сектора) інституційним середовищем.

Широта інституціональних підходів зумовлює необхідність класифікації інституцій. Так, інституціоналісти оперують категоріями базових інституцій і периферії інституційної системи [4]. З погляду об'єктивістської парадигми і системного підходу, при якому дослідження спрямовані на

виявлення інституційної структури, що визначає характер і спрямованість взаємодії соціальних груп, або акторів, виявлення стабільної складової інституцій, С. Кірдіна трактує інституції як базові (глибинні, історично стійкі соціальні відносини, що постійно відтворюються) та комплементарні (що мають допоміжний характер, забезпечуючи стійкість інституційного середовища в тій або іншій сфері суспільства) [5]. При цьому інституційні форми допоміжних інституцій гнучкі та функціонують без просторово-часових обмежень, однак у рамках базових інституцій. Цей поділ актуальний з погляду ранжування інституцій за їхнім впливом на процес інституційної трансформації аграрного сектора.

Стосовно того, які саме інституції належать до базових (ядра економічної системи), то в середовищі вчених немає одностайності. Згідно із нашими позиціями, до базових інституцій ринкової економіки необхідно віднести інституції: 1) власності; 2) контрактації (інституція угод); 3) державного регулювання [6]. Саме на трансформацію цих інституцій має бути спрямована першочергова увага при переході до ринкових умов господарювання.

Окрім того, у систему базових інституцій, на думку А. Гриценко, яку ми поділяємо, доцільно введення категорії інституційної динаміки: формування правил, норм, процедур інституційних змін, готовності до них суб'єктів, тобто правил зміни правил [7, с. 96]. Цю тезу варто вважати розвитком теорії інституційних змін Д. Норта. Для транзитивної економіки важливе значення має процес становлення інституцій. У авторському баченні до класифікації інституцій разом із базовими та доповнюючими (підтримуючими) слід додати первинні та похідні. Розгляд цього питання важливий з погляду визначення «первинності» інституцій, закладання яких є основою наступного становлення інституцій «похідних».

Становлення інституцій (інституціоналізація) перехідних економік зумовлює постановку питання про інституційну архітектуру, яку А. Гриценко визначає як глибинну інституційну структуру, будівельне мистецтво і загальний естетичний план побудови інституцій [7, с. 94], тобто охоплюючи і структуру інституцій, і процес їхньої побудови. Зрозуміло, що в ході інституційної трансформації економіки первинними мають бути базові інституції ринку.

До похідних (допоміжних, підтримуючих) інституцій, які сформувалися або повинні були сформуватися на основі базових інституцій ринку, на нашу думку, варто віднести інституції: підприємництва, форм господарювання, конкуренції, ціноутворення, фінансово-кредитний.

Водночас йдеться переважно про формальні інституції, однак у транзитивних економіках ситуація утруднюється наявністю неформальних інституцій, які на сьогодні здебільшого є наслідком впливу попередньої суспільної формації. Уповільнена трансформація неформальних інституцій гальмує побудову повноцінного механізму ринкових відносин. Даються взнаки застарілі форми колективної свідомості, що зумовлюють складність формування нових ринкових поглядів у свідомості суб'єктів різних рівнів економічної системи. На нашу думку, в аграрному секторі країни визначальну роль відіграє як становлення формальних ринкових інституцій, так і врахування їхніх неформальних складових.

До формальних інституцій аграрного сектора можуть бути віднесені: інституція власності; ін-

ституція державного регулювання; нормативно-правове забезпечення; інституції аграрного підприємництва (сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, особисті селянські господарства та інші форми); інституції аграрного ринку; інституція контрактів (угод); інституції економічної й соціальної інфраструктури на селі.

До неформальних інституцій можуть бути віднесені селянські традиції, звичаї, моральні установки, стереотипи, психологічні особливості поведінки селян та ін. Особливе місце займає інституція довіри, на якій базуються економічні відносини. Також важливо зазначити, що сюди належать і відносини, формою виразу яких є, зокрема, «тіньові» контракти.

Поняття інституцій пов'язане, насамперед, з нормами зовнішніми. При цьому норма фактично діє як примус. Та якщо формальні інституції підпорядковуються правовим нормам, то неформальні інституції визначаються нормами умовними. Важливим елементом ринкової економіки є формування громадянського суспільства, складові якого – громадські організації. Цих же інституцій в аграрному секторі країни на сьогодні дуже мало. Громадянське суспільство як система самодіяльних і незалежних суспільних інституцій та ініціатив потребує свого розвитку.

З позицій інституціоналізму поведінку індивіда визначають як неформальні норми (звичаї, стереотипи, традиції), так і формальні правила (конституція, закони, нормативні умови, права тощо), які і становлять інституційне середовище. На селі інституційне середовище формувалося протягом тривалого періоду, корінням сягаючи в общину. Колгоспний лад додав усупільнення, заклавши основи і неформальних норм менталітету, стереотипу поведінки, норми побуту, системи переваг, ціннісних орієнтацій сільських мешканців. Зміна неформальних норм не відбувається миттєво, потрібен триваліший час, і це варто враховувати при проведенні аграрних трансформацій.

Разом із інституціями визначальним елементом ринкової економічної системи є інституційне середовище, що об'єднує всіх суб'єктів господарювання і формується на базі сукупності інституцій і умов їхнього функціонування. Згідно з концепцією інституціоналізму, оцінка економічних факторів здійснюється залежно від середовища, в якому вони функціонують. Під інституційним середовищем розуміється законодавчо-нормативна база, створювана на її основі інституційні структури, а також соціально-економічні механізми їхнього функціонування. Механізм дотримання встановлених правил є елементом інституційної структури суспільства внаслідок того, що правила та норми виконують функцію обмежень, звичайно, якщо вони діючі, функціонуючі, тобто сприймаються суспільством. У цьому контексті дотримуємося думки, що законодавчо-нормативна база трансформацій, яка покликана забезпечити формування ринкового інституційного середовища в аграрному секторі країни, відстає від вимог часу. Як наслідок, обмежується розвиток сектора, залишається низькою його сталість і ефективність функціонування, стримується становлення аграрних інституцій.

Абстрактні теоретичні конструкції не завжди придатні для наслідування і, як правило, не дають конкретних практичних результатів. В Україні відбулося запозичення готової інституційної системи з якісно відмінного інституційного середовища розвинутих країн і впровадження її на

непідготовленому ґрунті – ментальному, організаційно-виробничому тощо. Водночас з інституційного середовища сільського господарства розвинутих країн запозичено мало. А як засвідчують наші дослідження, гіпотеза про спонтанний розвиток ринкової поведінки та ринкових інституцій в аграрному секторі себе не виправдала [див.: 6]. Ситуацію ускладнює наявність різних підходів до можливих шляхів подальшого руху.

Відмінності інституційних змін проявляються, наприклад, ще й у тому, що у західному суспільстві переважна більшість інституцій розглядаються як корисні, як такі, що діють в автоматичному режимі; водночас у пострадянських країнах йдеться про неефективні, квазі(псевдо)ринкові інституції, інституції-мутанти, інституційні конфлікти й «пастки», блокування й дисфункцію інституцій, трансформаційний спад тощо.

Кожна країна має власну траєкторію розвитку, яку навряд чи можна передбачити на основі узагальнення розвитку інших країн. Існує безліч історичних форм і моделей розвитку, що також самі еволюціонують. Спільне у них те, що успіху добиваються країни з відкритою економікою. За рахунок власної відкритості чи за рахунок інших відкритих країн – також важливе питання, однак політичний аутизм сьогодні неможливий, адже ефект синергізму властивий тільки відкритим системам.

Концепція аграрних трансформувальних повинна мати орієнтири розвитку – чітко визначені інституційні рамки. Це сприятиме зменшенню хаотичних

коливань, які спостерігаються і в кількості сільськогосподарських товаровиробників, і в обсягах продукції, і в цінах на аграрну продукцію тощо.

Висновки і пропозиції. Окреслена структура та наповненість інституційної аграрної системи відображає й можливі напрями подальших змін, що визначає вектор розвитку аграрних інституцій у ринковій системі координат. Отже, для успішного продовження реформ має бути сформована стратегія аграрної трансформації, в основі якої має знаходитися інституційна складова: формування сприятливого інституційного середовища та умов розвитку аграрного ринку, інституційних основ функціонування агроформувань, перспектив розвитку сектора з позицій ринкових відносин.

Актуальним є створення ефективних інституцій, зміна інституційної структури, у тому числі й побудованих за роки незалежності квазіринкових елементів. Першочергова увага повинна приділятися трансформації базових аграрних інституцій. Проте, важливе місце займає становлення похідних (підтримуючих) інституцій ринку.

Розвиток трансформаційних процесів може бути ефективним за умови становлення інституційного ринкового середовища та формування відповідної інституційної аграрної системи.

Трансформація та розвиток аграрного сектора потребують нових підходів на засадах прикладної економічної стратегії інституційної спрямованості. Теоретико-методологічне обґрунтування має знаходити прикладне підтвердження та реалізацію на практиці.

Список літератури:

1. Іншаков О. В., Фролов Д. П. Інституція – ключ до розуміння економічних інститутів / О. В. Іншаков, Д. П. Фролов // Економічна теорія. – 2011. – № 1. – С. 52-62.
2. North D. Institutions / D. North // Journal of Economic Perspectives. – 1991, Winter. – Vol. 5. – No 1. – P. 97-112.
3. Норт Д. Институциональные изменения: рамки анализа / Д. Норт // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 6-17.
4. Норт Д. Институции, институциональная змена та функціонування економіки / Д. Норт. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
5. Кирдина С. Г. Институциональные матрицы и развитие России / С. Г. Кирдина. – М.: ТЕИС, 2000. – 213 с.
6. Лопатинський Ю. М. Трансформація аграрного сектору: інституціональні засади: монографія / Ю. М. Лопатинський. – Чернівці: Рута, 2006. – 344 с.
7. Інституційна архітектура і механізми економічного розвитку // Економічна теорія. – 2005. – № 1. – С. 94-116.
8. Українська модель аграрного розвитку та її соціо-економічна переорієнтація: наукова доповідь / за ред. В. М. Гейця, О. М. Бородіної, І. В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. – К., 2012. – 56 с.

Лопатинський Ю. М.

Черновицький національний університет імені Юрія Федьковича

БАЗИС ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ АГРАРНОГО СЕКТОРА

Резюме

Рассмотрены теоретико-методологические основы современных процессов украинской аграрной трансформации. Исследована сущность и структура аграрных институтов. Обозначены перспективы институционального развития аграрного сектора.

Ключевые слова: институционализм, институты, институциональная система, аграрный сектор, трансформация.

Lopatynskiy Yu. M.

Yurii Fedkovich Chernivtsi National University

BASIS OF INSTITUTIONAL TRANSFORMATION OF AGRARIAN SECTOR

Summary

The theoretical and methodological foundations of modern Ukrainian agrarian transformation processes are considered. The nature and structure of agrarian institutions are investigated. The prospects of institutional development of the agricultural sector are indicated.

Key words: institutionalism, institutions, institutional system, the agrarian sector transformation.